

"МОВНА КАРТИНА СВІТУ" В СИНТАКСИЧНІЙ НОМІНАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ТВОРІВ М.ГОГОЛЯ)

Словосполучення "картина світу" довгий час вживалося метафорично, як образне висловлення, що не має термінологічного змісту. Проте згодом воно визначилося як термін у значенні "сукупність уявлень людини про навколишню об'єктивну дійсність" ("модель", "інтегральні знання", "концепт", "теоретичні аналоги світу", "схеми" тощо) [7: 7]. Це поняття охоплює як об'єктивні ("позасобистісні"), так і суб'єктивні ("глибоко особистісні") ціннісні орієнтації. Крім того, поняття "мовна картина світу" розуміється як сукупність специфічних рис мовної системи певного народу-носія. За Гумбольдтом, "картина світу" відображає "інтелектуальний зміст", спільний для різних мов та створює універсальну "інтелектуальну картину світу" і одночасно містить "лінгвістичний зміст" - "дух мови", що є специфічним для кожного народу й відображається як у лексичній, так і в граматичній системах (у словнику та граматиці).

Протягом тривалого часу вважалося, що в царині синтаксису українська мова не має особливих відмінностей від російської мови, тобто ці мови мають мінімальні розбіжності. Проте дослідження останніх років спростовують ці твердження. Наприклад, на думку О. Царука, „український і російський синтаксис, попри праслов'янські корені, церковнослов'янський і обопільні впливи, усе ж являють собою (як і інші мовні підрозділи) генетичне відмінні лінгвістичні явища" [8: 271].

Довший час у мовознавстві вважалося номінативними знаками лише слова і словосполучення. Однак згодом розуміння того, що мовою іменуються не лише окремі предмети, ознаки, дії, стани і т. ін., але і певні події, ситуації, розширило рамки номінації. Номінативним знаком учені почали вважати і речення. Так, на думку О.І. Москальської, речення можна розглядати як номінацію особливого типу, денотатом якої не є предмет, а ціла ситуація, факт [6: 9]. Так з'явилося вчення про "препозитивну номінацію", властиву реченню в цілому чи окремим його компонентам - так званим "препозитивним ознакам", а синтаксис, який вивчає "способи позначення цілісних подій", увійшов у загальну теорію номінації (ономатологію) [1:299].

Номінативний знак як засіб відображення дійсності безпосередньо пов'язується ономасіологічним відношенням з денотатом (референтом) або денотативно-референтною ситуацією, що є змістом речення (висловлення).

Заслуговує на увагу вивчення номінації безпосередньо в реалізації (в акті) мовлення. Зокрема, О.С. Кубрякова у праці "Номінативный аспект речевой деятельности" характеризує процес мовлення як "діяльність, пов'язану з породженням мовлення з позиції мовця, спрямовану на об'єктивацію думки", і з цієї точки зору намагається визначити місце, яке відводиться в цій діяльності процесам називання (найменування) світу, пошукам позначення "особистісних смислів мовця", вибору і створення "засобів вербалізації його задуму" [3: 5]. "Оскільки провідним началом, - пише О.С. Кубрякова, - при переході від думки до слова вважається семантика, весь процес мовоутворення розглядається... як такий, що пов'язаний у першу чергу з тими механізмами, які здійснюють реалізацію смислового завдання мовленнєвого акту і які забезпечують розподіл його окремих смислів за мовними формами і одиницями номінації різних рівнів і різних структур, починаючи від синтаксичної схеми висловлення і одиниць номінації, які поступово заповнюють її, чи, навпаки, починаючи від вибраної одиниці номінації, яка тягне за собою далі визначену синтагматичну послідовність, що будується за синтаксичними законами і одержує, природно, особливе граматичне й фонологічне оформлення" [3: 5].

Синтаксична номінація пов'язана з граматичним структуруванням і "синтаксуванням" - (термін О.С. Кубрякової). Цього погляду дотримувався і В.Матезіус, вбачаючи у мові взагалі дві основні функції: ономатологічну (називну) і синтаксичну (функцію зв'язку). Він поділяв граматику на ономатологію і синтаксис, причому, морфологія, як наука про "групування виражальних засобів системи, заснованої на формальній близькості", проходить, на думку В. Матезіуса, через обидві ці галузі, оскільки члени однієї і тієї ж морфологічної системи можуть бути функціонально включені як в ономатологію, так і в синтаксис" [5: 160-161], точніше в "функціональну ономатологію" і "функціональний синтаксис".

Акт номінації має характер акту вибору. Мовець, який створює висловлення з метою відображення якогось факту чи ситуації реальної дійсності, у процесі мовленнєвої діяльності здійснює як вибір синтаксичної конструкції, так і вибір слів для її заповнення. І обидва ці акти пов'язані з номінацією. Н.Д. Арутюнова з цього приводу зазначає: "При утворенні висловлення починає діяти декілька функціональних механізмів мови: один з них забезпечує створення мовленнєвої номінації події (якщо вона не може бути позначена одним словом), інший має за мету

позначення (номінацію) теми повідомлення і повідомлюваного, третій спрямований на актуалізацію найменування - його співвіднесення з ситуацією мовлення, з зображеною подією, моментом мовлення і учасниками мовленнєвого акту, четвертий виявляє мету комунікації" [1: 270].

Роль мовця як творця висловлення надзвичайно велика, адже важливим є не тільки те, що мовець здійснює вибір структури, висловлення і відповідних одиниць номінації, якими він заповнює цю структуру, а й те, який спосіб номінації втілить він у висловлення, завдяки своїй комунікативній компетенції, знанням і здатності до творчості. Саме проблема творчого аспекту в синтаксисі повинна протистояти деяким, хоч і актуальним сьогодні, проте надто вже сухим описовим, формалізованим і схематизованим мовознавчим дослідженням..

Як відомо, критерій творчого аспекту мови був покладений в основу "подорожуючої граматики" М. Хомським, однак орієнтація на мову, а не живе мовлення стала причиною того, що генеративісти не змогли розкрити усі можливі творчі потенції до варіативності синтаксичних одиниць, які в повній мірі розкриваються лише у сфері безпосередньої їх практичної реалізації. Генеративісти пов'язували ідею мовної творчості зі знанням абстрактної системи правил, пов'язаних з вибором (здатністю) форми і внутрішнього значення "потенційно безкінечної кількості речень".

Процедура побудови речень на основі лінгвістичних знань "повинна супроводжуватися інтерпретаційною процедурою на основі комунікативної компетенції" [2: 36], яка включає такі основні компоненти, як 1) соціальні знання; 2) лінгвістичні знання і 3) здатність до інтерпретації.

Синтаксична номінація виражається у двох різновидах: інформативно-оповідному та художньо-описовому.

Дослідження диференційованості синтаксичних моделей з точки зору їх закріпленості за названими різновидами (реєстрами) мовлення, є на наш погляд, одним із важливих завдань синтаксису. Наприклад, можна сказати, що окремі типи речень (еліптичні, парцельовані, сегментовані висловлення, окремі типи односкладних речень і деякі ін.) є характерними для художньо-оповідного (образного) реєстру. Такі типи непрямонамативних висловлень співвідносяться з прямономативними моделями.

Вважаючи речення основною одиницею синтаксичної номінації, у його змістовій структурі можна виділити три ланки: 1) денотативне значення (це власне ситуація, подія, яка відображається реченням); 2) інформативне чи препозитивне значення речення, що становить його семантичну структуру; 3) інтерпретаційне значення події чи ситуації, своєрідну "інтелектуальну модель події" даної структури ситуації.

Про можливість різного структурування однієї і тієї ж інформації говорив у свій час Т.П. Ломтев, а саме, що одне і те ж денотативне (референтне) значення чи пропозиція може мати декілька співвідносних номінативних інтерпретацій ("інтелектуальних моделей"), з'ясувати які найкраще допомагає теорія синтаксичної номінації [4].

Кожна мова, як відомо, володіє репертуарами співвідносних засобів прямої і непрямой номінації. Для аналізу співвідносних номінативних репрезентацій доцільно ввести поняття "номінативного стандарту", тобто основного засобу вираження. Цей основний засіб повинен відповідати таким вимогам: по-перше, будуватися за принципом однозначності елементів плану змісту і плану вираження; по-друге, бути вільним від побічних значень і конотацій. Співвідносними до "номінативного стандарту" є цілий ряд "нестандартних репрезентацій", що утворюють співвідносні (корелативні) ряди мовних засобів.

Номінативні співвідносні ряди можуть включати окремі словоформи всередині висловлення і окремі висловлення різних рангів (елементарні, неелементарні і складні).

Синтаксична номінація, або номінативна деривація ґрунтується на комунікативній еквівалентності різноструктурних номінативних одиниць, які є результатом не лише словотворчої афіксації, але й аналітизму й транспозиції.

Корелативні співвідношення синтаксичних одиниць у плані відображення тієї самої ситуації дійсності особливо виразно простежуються на матеріалі перекладів з однієї мови на іншу. Для спеціального аналізу, здійсненого у даній статті, було обрано переклади творів Миколи Гоголя українською мовою.

Талант Миколи Гоголя, як художника-реаліста, його велика любов до своєї батьківщини, до українців особливо розкрилися в його "Вечорах на хуторі поблизу Диканьки". Гоголівська мова, за визначенням В.В.Виноградова, "з її тяготінням до живого народного мовлення, до селянської мови, до обласних діалектів, до різноманітних стилів міського просторіччя", яскраво відобразила "мовну картину світу українців", що й привернуло нашу увагу на предмет простеження варіантності у синтаксичній номінації.

До перекладу творів Гоголя зверталось багато письменників, серед яких Леся Українка, Степан Васильченко, Максим Рильський, Остап Вишня та ін. Один з перших перекладів здійснив у

1865 році Ксенофонт Климкович (1835-1881) -письменник, співробітник часописів "Слово" "Вечерниця", "Основа", що виходили у Львові.

Зіставляючи переклади творів Гоголя, здійснені у різний час різними майстрами слова, особливо виразно простежується варіантність кореферентних мовних засобів, що передають той самий референтний зміст, ту саму денотативну ситуацію дійсності, зберігаючи й одночасно видозмінюючи "мовну модель світу".

Для аналізу було обрано переклади творів М. Гоголя Лесі Українки та А. Хуторянина (найновіший переклад "Вечорів на хуторі біля Диканьки", здійснений у 1985р.).

Зберігаючи "мовну картину світу" українців, перекладачі використовують варіантні засоби вираження об'єктних, означальних та обставинних відношень (прийменниково-відмінкові форми керування), напр.:

- 1) у Гоголя: *...спрашивает отица* (І: 9);
Леся Українка: *...питає у батька*(с.А77);
А. Хуторянин: *...питає батька* (с.11).
- 2) у Гоголя: *...полою своего балахона* (І: 8);
Леся Українка: *...у полу од свого каптана* (с.476);
А. Хуторянин: *...полою свого балахона* (с.10).
- 3) у Гоголя: *...нарядить в заседатели или подкоморши* (І: 8);
Леся Українка: *...одягти засідателем або підкоморієм*(с.А76);
А. Хуторянин: *...нарядити у засідателі або в підкоморії* (с. 10).
- 4) у Гоголя: *... соберутся накануне праздничного дня добрые люди в гости, в пасичникову лачужку* (І: 8);
Леся Українка: *...бувало зберуться проти свята, добрі люди у гості в пасічникову хижку* (с.476);
А. Хуторянин: *...бувало, зберуться напередодні свята добрі люди в гості до пасічничкової хатини* (с.9).

Спостерігаємо у досліджуваних перекладах різну передачу членів речення морфологізованими та неморфологізованими засобами, як-от:

- 1) у Гоголя: *... в балахоне из тонкого сукна. цвету застуженного картофельного киселя* (І: 8);
Леся Українка: *...в каптані з тонкого сукна, от такої барви, як заволожений картопляний кисіль* (с.476);
А. Хуторянин: *...у балахоні з тонкого сукна, кольору захололого картопляного киселю* (с. 10).
- 2) у Гоголя: *...вытащил круглую под лаком табакерку...* (І: 9);
Леся Українка: *...витяг круглу під лаком табакерку*(с.477),
А. Хуторянин: *...витяг круглу лаковану табакерку* (с. 11).

У співвідносних конструкціях спостерігаємо і функціональну транспозицію членів речення: означального типу - прикладкового типу, обставинного типу - предикативного типу, означального типу - предикативного типу тощо. Наприклад:

- 1) у Гоголя: *...такая присказка не по душе пришлась затейливому рассказчику* (І: 9);
Леся Українка: *...така приказка не до мислі прийшлась мудрієві-оповідачу* (с.477);
А.Хуторянин: *...така приказка не припала до душі закрутистому розповідачеві* (с. 11).
- 2) у Гоголя: *...смальцем, какого, думаю с радостью иной мужик положил бы себе в кашу* (І: 9);
Леся Українка: *...смальцем, якого, здається, радий був би інший мужик положити і в кашу* (с.476);
А. Хуторянин: *...смельцьвм, якого, гадаю, інший мужик з радістю поклав би собі в кашу* (с. 10).
- 3) у Гоголя: *Слышало, слышало веее мое все эти речи еще за месяц!* (І: 7);
Леся Українка: *Чуло, вічувало моє серце всі сії речі ще за місяць!* (с.475);
А. Хуторянин: *Чуло, чуло віще моє усі ці розмови ще за місяць!* (с.7).
Кореферентними виявляються і співвідносні двоскладні та односкладні структури:
у Гоголя: *...слышен был запах дегтя*(І: 8);

Леся Українка: ...чути було дьогтем (с.476);

А. Хуторянин: ...чути було запах дьогтю (с.10).

Різні емоційно-оцінні відтінки у досліджуваних текстах спостерігаємо через зміну порядку слів, введення часток та вигуків, а також через різне членування надфразних єдностей, що передаються одним реченням чи кількома. Порівняймо:

1) у Гоголя: *Представьте себе, что как внесешь сот - дух пойдет по всей комнате, вообразить нельзя какой: чист, как слеза или хрусталь дорогой, что бывает в серьгах* (I: 10);

Леся Українка: *Зміркуйте собі, що як унесеш щільник, то пах піде по всій хаті, здумати не можна який! Мед вам чистий, як слеза, або кришталь дорогий, що в сережках буває* (с.478);

А. Хуторянин: *Подумайте собі, що як внесеш щільник — запах піде по всій кімнаті, уявити собі не можна який: чистий, як слеза або кришталь дорогий, що буває в сергах* (с.13).

2) у Гоголя: *Станешь есть — объяденье, да и. талько. Сладость неописаная!* (I: 10);

Леся Українка: *Почнеш їсти - смакота, та й годі: солоднеча незміркована!* (с.479);

А. Хуторянин: *Почнеш їсти - просто насолода, та й годі. Такі смачні, що й не описати!* (с.14).

Як бачимо, номінація і предикація - дві взаємопов'язані сторони одного процесу - номінативної деривації, яка, породжуючи висловлення, необхідно поєднує явища **номінації і синтаксування**. При цьому здійснюється вибір одиниць номінації (як елементарних так і "ситуаційних" (препозитивних). Цей вибір узгоджується з тією синтаксичною схемою, яку обирає мовець (письменник чи перекладач).

Можемо зробити висновок, що конкретно-знакова сторона мови охоплює ту частину природи одиниць мови, в якій безпосередньо проявляється їх функція позначення сутностей і яка виражається в носіях лексичних значень мови і їх різних комбінаціях. Серед таких одиниць - кореферентні засоби (слова, словосполучення, синтагми і речення), що створюють "мовну картину світу".

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. - М.:Наука.-1976.-383с.
2. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: МГУ, 1976. - 307с.
3. Кубрякова Е.С. Номинативные аспекты речевой деятельности. — М.: Наука, 1986. - 158с.
4. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979. — 197с.
5. Mathesius V. Cestina a obecny jazykozpyt.- Praga, 1945.
6. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале нем. языка). -М: Высшая шк., 1974. - 156с.
7. Соколовская Ж.П. "Картина мира", Системность, Моделирование и Лексическая семантика. - Кн.4.- Ялта, 1999. - 176с.
8. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. - Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. - 322с.